

УДК: 378.2

DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-271-276

Өмүрова Ж.К.

техн. илим. канд., доц.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Омурова Ж.К.

канд. техн. наук, доц.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Omurova Zh.K.

Candidate of Technical Sciences, Associate Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

**ИШЕНААЛЫ АРАБАЕВДИН ПРОГРЕССИВДУУ ИДЕЯЛАРЫ ЖАНА ИЛИМГЕ
КОШКОН САЛЫМЫ.****ПРОГРЕССИВНЫЕ ИДЕИ ИШЕНААЛЫ АРАБАЕВА И ЕГО ВКЛАД В НАУКУ****ISHENAALA ARABAEV'S PROGRESSIVE IDEAS AND HIS CONTRIBUTION TO
SCIENCE**

Аннотация: Макалада И.Арабаевдын жарык көргөн эмгектери жана анын ичинен «Алифба йаки тете окуу» окуу китебинин ролу жөнүндө жана башка эмгектери жөнүндө каралган. Ошондой эле И.Арабаев ошол кездеги өзбек, татар, казак тилинде чыккан алиппе китептерин үлгү катары пайдалануу менен «Тете окуу» алиппесин жазууда түрк элдеринин жана орус тилинде басылып чыккан окуу китептерин талдоого алуу менен араб тамгасында жазылган кыргыз алиппесин жарататкандыгы жөнүндө каралган.

Негизги сөздөр: сабатсыздыкты жоюу, өзгөчө курал, окуу китептери, илим, география, «Тете окуу», тапшырмалардын системалары, прогрессивдүү идеялары.

Аннотация: В статье рассматриваются опубликованные работы И. Арабаева, роль учебника «Алифба яки тэтэ укун» и других его работ. Утверждается, что И. Арабаев на основе анализа учебников, изданных на узбекском, татарском, казахском и русском языках, взял в качестве примера их азбуки и создал кыргызский алфавит, написанный арабской графикой.

Ключевые слова: ликвидация неграмотности, специальные средства, учебники, естествознание, география, «чтение с глаза на глаз», системы заданий, прогрессивные идеи.

Annotation: The article discusses the published works of I. Arabaev, the role of the textbook «Alifba yaki tate wukun» and his other works. It is claimed that I. Arabaev, based on the analysis of textbooks published in Uzbek, Tatar, Kazakh and Russian languages, took their alphabets as an example and created the Kyrgyz alphabet written in Arabic graphics.

Keywords: literacy eradication, special tools, textbooks, natural science, geography, «face-to-face reading», task systems, progressive ideas.

Сапаттуу билим – келечекке айкын жол!
(К. Ж. Токтомаматов)

Адам баласынын өсүп жана өнүгүү цивилизациялык процессинде өзгөчө белгилей турган күндөрдү эскерүү, муундан муунга өткөрүп берүү бул биздин милдетибиз. Ошондой өзгөчө белгилей турган күн-бул (Эшенаалы) Ишеналы Арабаевдын туулгандыгынын 140 жылдыгы жана Ишеналы Арабаев тарабынан жазылган алгачкы сабаттуулукту ачуу китебинин жарык көргөн күнү да кыргыз элинин өсүп-өнүгүшү үчүн прогресивдүү көрүнүш катары өгөчө каралууга татыктуу дата деп эсептесек болот.

Себеби, 1911-жылы Уфадан жарык көргөн «Алифба йаки тете окуу» – «Балдарды мектептерде тез (интенсивдүү окутуунун жолдору же алиппеси» деген эмгегине быйыл толук 110 жыл толуп олтурат. Казак элинин көрүнүктүү агартуучусу Х. Сарсекеев менен биргеликте жазылган бул алиппе кыргыз, казак балдарына арналган кыргыз тилинде чыккан окуу китептеринин көч башы болгонун бөтөнчө белгилешибиз керек.

Бул окуу китебин жазууда И.Арабаев ошол кездеги өзбек, татар, казак тилинде чыккан алиппе китептерин үлгү катары пайдаланган. «Тете окуу» алиппесин жазууда түрк элдеринин жана орус тилинде басылып чыккан окуу китептерин талдоого алуу менен араб тамгасында жазылган кыргыз алиппесин жаратат. “Тыбыш методу менен жазылган бул алиппе окуучулардын сабатсыздыгын жоюлушун бир кыйла тездетип, өз мезгилинде ат көтөргүс кызмат аткарган” [1, 5-б.], – деп баса белгилеген педагогика илимдеринин доктору, профессор, Россиянын педагогикалык, социалдык илимдер Академиясынын жана Ч. Айтматов атындагы Эл аралык коомдук Академиясынын академик Ж.У. Байсалов.

Билим алууга ынтызар болуп, өз элинин билимдүү-илимдүү болушу үчүн күйүп-бышыш, чет жерде жүрүп топтогон бай тажрыйбасынын негизинде Э. Арабаевдин андан кийинки «Алиппелери» биринин артынан бири жарык көрөт. Жалпысынан 20га чукул эмгектер анын калеминен жаралат. Натыйжада алгачкы агартуучу, коомдук ишмер “Э. Арабаевдин прогресивдүү идеялары аркылуу окуучуларды сабаттуулукка үйрөтүү ишинде методикалык реформа жүргүзүлүп, жаны китептердин денгээли эски усул менен окуткан дин китептерине караганда бир канча тепкичке көтөрүлгөн” [2, 7-б.], – деп баса белгилешкен. Азыркы учурда жаны окутуунун интерактивдүү методдору катары колдонуп жаткан айрым ыкмаларды (алтын эреже, интерактивдүү оюн, калыптандыруучу баалоо ж.б.) биздин агартуучубуз өзүнүн алгачкы алиппелеринде эле кенири колдонгондугуна токтолуп баса белгилешкен. Алсак, 1928-жылы басыла турган «Алиппе» китебине көп өзгөртүүлөр киргизилип, окуу китебин кыргыз журтчулугуна кенири тааныштыруу максатында анын көлөмү эки эседен ашык (128 бетке) көбөйтүлүп чыгарылган. Себеби китепте окуучулардын ой жүгүртүүсүн, сөз байлыгын өстүрүү боюнча «Ойлонуз, ойнонуз!», «Эрмек-эмгек» сыяктуу тапшырмалардын системалары берилген. Мисалы төмөндөгү ыр саптарында,

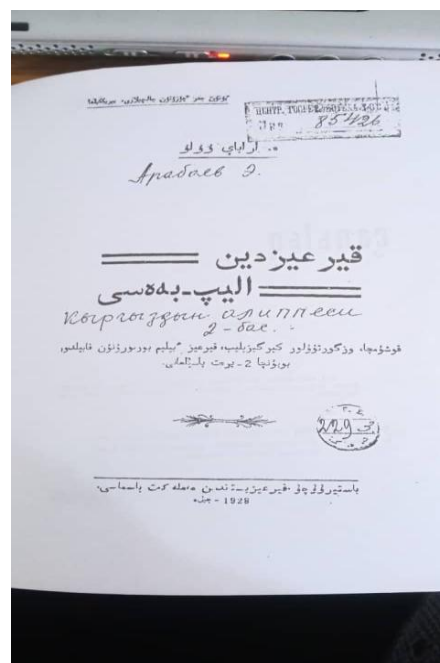
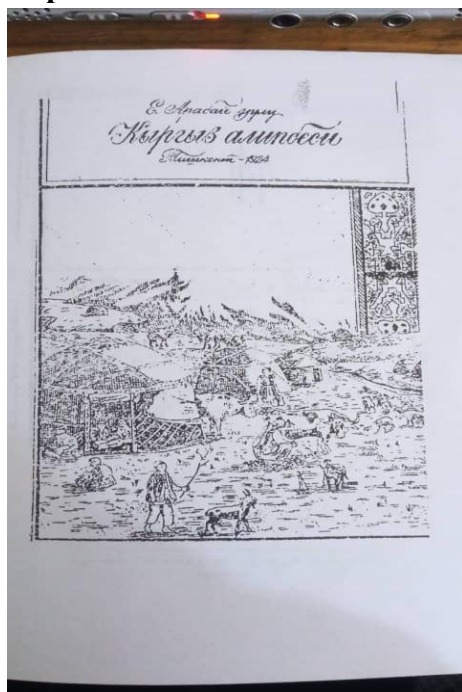
сууда муз, жерде кар:
бороон болуб, сокчу эле.
бул кай кезде болчу эле?
күн узарыб, кар эриб,
суу сайларга, толчу эле.
бул кай кезде болчу эле?
күн ысыб, чөп бышыб,
эл орогун орчу эле.

бу кайсы кезде болчу эле? – деген ыр саптары менен табышмактуу түрдө жылдын төрт мезгилин табуу үчүн ойлонууга, ой жүгүртүүгө суроо салып, ошол эле учурда ырды жаттоого эс тугумду калыптандырууга шарт түзүп жатат. Бул система бүгүнкү күндөгү интерактивдүү окуутунун “Акыл чабуулу”, “смарт” анализ, “экускурция”, “ангемелешүү”

деген сабактын формалары жана ыкмаларын окшош десек жанылбайбыз [3. 16.66.]. Бул ыкмалар менен бир гана кыргыз тилиндеги сабактарда гана эмес башка окуутунун баардык формаларында кенири колдонулат.

Ошондой эле жалпы коомчулук, өзгөчө эне тилин окутуучулар менен изилдөөчүлөр үчүн Э. Арабаевдин алгачкы 3 эмгегин: биринчиси, биз сөз кылган тунгуч алиппе «Алифба йаки тете окууну» (1911), экинчиси, эне тилин окутуу боюнча алгачкы методикалык колдонмо - «Жазуу жолундагы саамалыкты» (1925), үчүнчүсү, эн алгачкы сүрөттүү «Кыргыз алиппесин» (1928) чыккан эмгектерин бир китептен окуп таанышууга мүмкүнчүлүк ачылган. Ага Бишкек шаарындагы №77 орто мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими, эл агартуунун отличниги С.М. Ожорбаеванын, жана Бишкек шаарындагы Көркөм сүрөт мектеп-интернатынын тарых мугалими Ж. Эшманбетовдун үзүрлүү эмгегинин натыйжасында болгон. Китептин жарыкка чыгышына Арабаев Үсөнкам Калмырзаевич жана анын бир туугандарынын демөөчүлүгү менен 2011-жылы китеп жарыкка чыккан (*Тиркеме №1 фото*).

Тиркеме №1.

Ал эми алиппенин экинчи басылышынын кириш сөзүндө: «Кыргыз республикасы кас тургандан баштап ушул күгө чейин бир эле алиппе менен келдик. Ырас, ал китеп басылган сайын алган тажрыйбага карата түзөтүп отурдук. Бирок материалдардын манызы, анын методикалык жактан түзүлүшү боюнча анча өзгөртүүлөр болгон жок. Методикалык жагынан алганда «бүтүн сөз» методуна негизделип түзүлсө да аны менен бирге талдоо-жыйноо методу да колдонулду»[4, б-б.], – деп, авторлор белгилегендей, окуу китеби ондолуп, жакшыртылган.

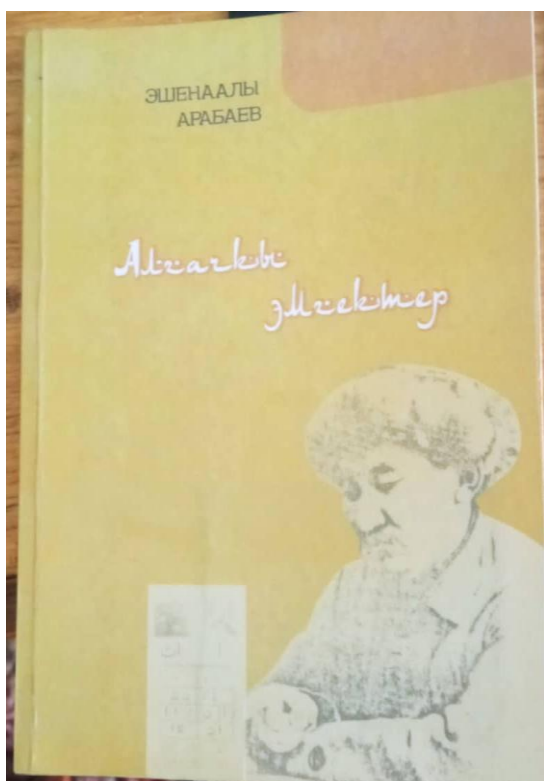
«Алиппеде» негизинен балдардын түшүнүүсүнө женил болгон сөздөр жана тексттер тандалган. Ошондой эле балдардын материалды оной түшүнүшү үчүн сүрөттүү тексттер көп берилген. Алиппеден кийинки мезгилге арналган бул тексттер балдардын жаш өзгөчөлүгүнө карай тандалып алынган. Негизинен күнүмдүк турмуштагы окуялар баяндалган.

Э. Арабаевдин «Кыргыз алиппеси» – деген эмгек башталгыч мектептер үчүн жазылган 1-басылышы “Алиппе” деген ат менен 1926-жылы жарыяланып 84 беттен турган. Толукталып ондолуп 2-басылышы 1928- жылы араб алфавитинде Кыргыз мамлекеттик

басмаканасында көлөмү 128бет менен басылып чыккан. Автордун берген маалыматы боюнча “Таалим жана тандрис үчүн, эне тилин чет тилдерге которуу үчүн женил болуш үчүн бул алиппе усул тбыш тартибинде тартуу этилди”, “кыргыз жана казак балдарна өз диалектисинде тартуу эттик. Себеби мурда укпаган жана сүйлөбөгөн бир диалекти үчүн жазылган алиппе” – деп баса белгилеп кеткен. Бул китептин толук форматы 2011-жылы чыккан бир китептен таанышууга болот.

Кыргыз, казак балдарына арналып жазылган мындай китептин басылып чыгышынын педагогикалык баалуулугу, тарыхта алган орду, маданий эстелик катарында мааниси чон экендигин тана албайбыз. Себеби орток тилде жазылган, Ата Мекенди сүйүү идеясын менен окуучулардын тезирээк сабаттуу болушу үчүн жумшалган чон эмгек.

Эки жашында атасынан ажырап энесинин колунда 10 жашка чейин тарбияланган Ишеналы (Ешеналы).Арабай уулу 1882-жылы Бишкек уездине караштуу Кызыл-Туу болушуна (кийнчерээк бул аймак Каракаолго караштуу Тон болушу болуп аталган), азыркы Кочкор районунун Күн-Батыш айылында Сарыбагышка таандык, Катаган (черик-саяк) уруусуна дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Алгач аны молдолук кесипке үйрөтүш үчүн Караколго жиберилген. Караколдогу мусулман мечитинин алдында беш жарым ай кызмат кылган жана кат тааныгынды үйрөнөндөн кийин, ошол эле жерде татарлардын мектебинен 5 жыл чамасында билимин уланткан. Анын зээндүүлүгүн байкаган мугалим Заиров Таирдин сунушу аркылуу Россиядагы Оренбург шаарындагы мектепке жиберилген. Бирок, ал жердеги окуу жайларга өтө албагандан кийин, Константинопольго барып, ал жердиги түркий мектебине 3-класска кабыл алынган. Бирок Константинопольдогу диний мектептин аягына чыкпастан, кайрадан Оренбург шаарына кетүүгө аргасыз болгон. Оренбург шаарында Хусейин медресесинде бир жыл чамасында окуусун улантып, билимин жогорулаткан. Жайкы каникул убактарында айылга келип балдарга сабак берүү менен каражат топтоп, окуусун улантуу максатында 1910-жылы Уфа кааласында 3 жыл мусулма дүйнөсүнө белгилүү болгон жогорку диндик мектеп “Галия” медресесинде билим алган. Бул мектепте диндик окуу менен катар айрым европалык үлгүдөгү сабактар окутулгандыктан И. Арабаевдын ан-сезиминин калыптанып өсүшүнө чон таасир эткен. Анткени ошол мезгилдеги жергиликтүү татар интеллигенциясынын өкүлдөрү менен тааныш болгондугун И. Арабаевдын “Шура жана Исламия” же “Алаш” союзу жүргүзгөн кыймыл жөнүндө эскерүүлөрүнөн байкоого болот», – деген [5, 36]. Замандаштарынын эскерүүлөрүнө караганда И.Арабаев агартуучулук, саясий жактан калыптанган мугалим устат катарында алдынкы инсан катары айтылып. Ал илимге кызыгып, бул багытта дагы чыйыр жол салган окумуштуу катары чыккан. Алсак, Эшенаалы Арабай уулу жана Дмитрий Шамгун уулу тарабынан 1932-жылы түзүлгөн “Табыгый таануу алип бееси” китебинде география, зоология, химия, физика, биология, астрономия, медицина, экология, анатомия, айыл чарба боюнча маалыматтар камтылгандыгына күбө боло алабыз. Бул китеп Эшенаалы Арабаевдин 130 жыллык юбилейине байланыштуу Россия Федерациясынын Москва областындагы Химки шаарындагы Россия мамлекеттик китепканасынын филиалында сакталып турган Эшенаалы Арабаевдин Дмитриий Шамгунов менен жазган жалгыз түп нускасынын көчүрмөсүн алып келүү менен эч өзөртбөстөн кайрадан жумушчу топтун демилгеси менен басмаканадан кайрадан 2013-жылы чыккан. Бул эмгек жалпы коомчулук үчүн жана филология, педагогика, тарых илимий изилдөөчүлөр үчүн мурас катарындагы илимий эмгек десек болот. Ошондой эле сабатсыздыкты жоюуга алгачкылардан болуп билимдин, илимдин кирпичтерди койгон, алгачкы агартуучу эмес, коомдук-саясий ишмер катары да жогорку денгээлде турат десек жанылышбайбыз.

Тиркеме №2.

Ошондой эле 1924-жылы Кыргызстан оюласты болуп бөлүнүп жана өз эне тилибизде “Эркин-Тоо” газетасын чыгарууда И. Арабаевдын да салым чон. Газетанын биринчи санында элдин эзелтеден энсеген тилеги орундалганын жарыялап “Мына эми жерин да эркин, элин да эркин, тоон да эркин, кушун да эркин. Кыргызым ушул бактынды бек карма, талыбай эмгектен, окуп билим алгыла” [6], – деп элине кайрылган. Муну менен катар И. Арабаев газета калктын келечегине кен жол ача турган кыргыз элинин өз тилинде чыгып жаткан газетасы бар экендин токтолуп, газетанын чыгышына ар бир атуул жазылуу менен көмөк көрсөтө ала тургандыгын да белгилеген.

“Ишенаалы Арабаев- кыргыз элинин тунгуч агартуучусу” – деп сыймыктануу менен айта алабыз. Ошондой эле илимдин өнүгүш тенденцияларын изилдөө үчүн Э. Арабаевдин эмгектеринин (Тиркеме №2) негизинде кыргыз мамлекттүүлүгүнүн түптөлүшүнө кошкон салмын алгачкыдан башатган ушул мезгилге чейинки процессти талдоого алуу зарыл деп эсептейм.

Э. АРАБАЕВДИН ЭМГЕКТЕРИНИН ТИЗМЕСИ

а) Китептери:

1. Арабай уулу Эшенаалы, Сарсекеев Хафиз. Алифба йаки тете окуу / Араб тамгасы менен/ Уфа, Шарк, 1911, 52 б.
2. Арабай уулу Эшенаалы. Жазуу ернектеру / Араб тамгасы менен/ Оренбург, Вақыт, 1912.
3. Арабай уулу Эшенаалы. Кыргыз алиппеси /Араб тамгасы менен/ Ташкент, Орто Азия мамлекеттик басмасы, 1924, 58 б.
4. Арабай уулу Эшенаалы. Кыргыз алиппеси. Ондолуп, 2- басылышы. / Араб тамгасы менен/ М., СССР калктарынын борбордук басмасы, 1925. 84 б.
5. Арабай уулу Эшенаалы. Жазуу жолунда саамалык / Эне тилдин жазуу ернегу боюнча мугалимдер учун колдонмо// Араб тамгасы менен/ М., СССР калктарынын борбордук басмасы, 1925, 24 б.
6. Арабай уулу Эшенаалы. Баштооч мектептерде эсеп уйретуу жолу. М., СССР калктарынын борбордук басмасы, 1925- ж.
7. Арабай уулу Эшенаалы. Кыргыз алиппеси (Башталгыч мектептер учун), 2-басылышы /Араб тамгасы менен/ М., СССР калктарынын борбордук басмасы, 1925, 61 б.
8. Арабай уулу Эшенаалы. Сабатсыздыкты жоюу алиппеси /Араб тамгасы менен/ Пишпек, 1925, 106 бет.
9. Арабай уулу Эшенаалы. Алиппе /Араб тамгасы менен/ М., СССР калктарынын борбордук басмасы жана Кыргызмамбас, 1926, 84 б.
10. Арабай уулу Эшенаалы. Кыргыз алиппеси / Башталгыч мектептер учун/ Ондолуп, толукталып 2-басылышы. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1928 / Араб тамгасы менен/.

11. Арабай уулу Эшенаалы, Карасай уулу Кусайын. Жанылык, Човдор учун алиппе/. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1928, 84- б./Латын тамгасы менен/.

12. Арабай уулу Эшенаалы, Наамат уулу Сатыбалды. Биздин мектеп: /Балдар алиппеси/. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1930. 112-б. /Латын тамгасы менен/.

13. Арабай уулу Эшенаалы. Эл адабиятын жыйноочуларга колдонмо. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1931.

14. Арабай уулу Эшенаалы, Шамгунов Д. Табият таануу алиппеси /Толук эмне орто мектептер учун/. М., Центриздат, 1932 /Латын тамгасы менен/.

б) Жыйнактарга, мезгилдуу басма сездерге жарыялаган макалалары:

1. Арабай уулу Эшенаалы. Оренбургдан Ташкентке чейин /Жол очерки/ Айкап, 1912. №1.

2. Арабай уулу Эшенаалы. Вечера кыргыз боорударды унутпагыла! //Казак, 1917. 17-июнь, № 236.

3. Арабай уулу Эшенаалы. Эркин - Тоо /Публицистикалык макала./ «Эркин-Тоо», 1924, 7 - ноябрь, №1

4. Арабай уулу Э., Ш.Ш. Сарыбаев, К.Ш.Сарыбаев. 1924- жылы казак илимпоздорунун тунгуч съездинде сүйлеген сезу. Казак тил билими жана адабиятынын библиографиялык керсөткүчү. Алматы «Былым», 1994, 93-бет, №6.

5. Молдо Кылыч Шамыркан уулу. Кысса-и зилзала. Казан, 1911.

6. В.И. Ленин, анын омур баяны жана иштеген иши. Ташкент, 1925./ Бул жыйнакка Абылкасым Жутакеевдин: «Ленин кошогу» деген чыгармасы да киргизилген/.

7. Актан уулу Тыныбек. Элдик эпос. «Семетей». М., ЦИК СССР, 1925, 185-б./ Товдук Д. Эсеналиевдин айтуусунан кочуруп алган/.

8. Жакыпбек уулу Боогачы. Секетбай. М., Центриздат, 1925, 64-б.

в) Которгон эмгектери:

1. Тванов Г.И. Географиянын башталгыч курсу/ I белум/. - М., Центриздат, 1925. 164-б./Орусчадан которгон/.

2. Карпинский О. Эмгекчи дыйкандардын косоуму. М., Центриздат, 1925./Орусчадан которгон/

3. Метр чендери. / Которгон Э. Арабаев/. – М., 1927. 286-б.

Колдонулган адабияттар:

1. Арабаев Э. Алгачкы эмгектер. – Б.: 2001. – 214 б. Э. Арабаевдин алгачкы эмгектерин араб эмгектерин араб арибинен кириллицага которуп, коомчулукка тартуулагандар: Өжөрбаева С. – Бишкек шаарындагы №77 орто мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими; Эшманбетов Ж. – Бишкек шаарындагы Көркөм сүрөт мектеп-интернатынын тарых мугалими.

2. Ушул эле жерде

3. Саалаев Өскөн. Интерактивдүү усулдарды пайдалануда жана сабакта ишти уюштурууда мугалимдин ролу. – Б., 2014. – 153 б.

4. Арабаев Э. Алгачкы эмгектер. – Б., 2001. – 214 б. Э. Арабаевдин алгачкы эмгектерин араб эмгектерин араб арибинен кириллицага которуп, коомчулукка тартуулагандар коллективдүү авторлор.

5. Маанаев Э.Ж., Осмонкулов А.Э. Арабаев – кыргыз элинин алгачкы агартуучусу-окумуштуусу жана саясий-коомдук ишмери. – Б., 2002. – 249 б.

6. Эркин-Тоо. – 1924-ж., 7-ноябрь. – №1.

Рецензент: техн. илим. канд., доц. Тентигул кызы Назира